

PALEO-AKTUEEL

NR 19 | 2008

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: Aanzicht op achtersteven, kiel en overnaadse huid van scheepswrak NB 36
(archief Nieuw Land Erfgoed)

ISBN-9789077922460
ISSN 1572-6622

Website:
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2008, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 19

redactie

Jan Lanting
Martijn van Leusen
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2008

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, 6) Spitsbergen

In dit nummer: 1) Appingedam, 2) Delfzijl, 3) Dorkwerd, 4) Groningen, 5) Kroddeburen, 6) Noorderlaren, 7) Sellinger, 8) Warfhuizen, 9) Assen, 10) Emmen, 11) Emmerschans, 12) Swifterbant, 13) Oost-Flevoland, lokatie B36, 14) De Krim, 15) Rossum, 16) Steenwijkgebied, 17) Leusderheide, 18) Vechtgebied

Inhoud

Voorwoord	IX
M.J.L.TH. NIEKUS, J. BEUKER, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)	1
D. STAPERT, J. BEEN, J. BEUKER, L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & P. WIERSMA Bladspitsen en andere middenpaleolithische vondsten rond het glaciële bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)	10
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een bladspits met mogelijke sporen van schachting	20
D. STAPERT Kunstzinnige vingerwijzingen: sporen van paleolithische meisjes en jongens	29
P. CLEVERINGA, H. WOLDRING & H. DE WOLF Sterven op staande voet	39
E. DRENTH & M.J.L.TH. NIEKUS <i>Geröllkeulen</i> en <i>Spitzhauen</i> uit Nederland, in het bijzonder de provincie Drenthe	46
M.J.L.TH. NIEKUS Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP	56
I.I.J.A.L.M. Devriendt De afgeronde vuurstenen artefacten van Swifterbant (Fl.). Vuurmakers, boren of toch iets anders?	66
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurstenen met afgeronde uiteinden van Swifterbant (Fl.): vuurmakers?	71
A.L. VAN GIJN De interpretatie van gebruikssporen: de afgeronde stukken van Swifterbant (Fl.)	81
E. DRENTH Een afslag van rode Helgoland-vuursteen uit Emmen (Dr.)	88
M. DE WIT Onderzoek naar een urnenveld op de Rossumer es (Twente, Ov.)	94

H. FEIKEN IJzertijd-bewoning in een dynamisch landschap gevormd door Vecht en Angstel (Utr.)	102
R.P. EXALTUS & G.L.G.A. KORTEKAAS Prehistorische branden op Groningse kwelders	115
P. FLOHR & R.T.J. CAPPERS Akkers gearchiveerd in muren. Onderzoek naar Romeinse graanverbouw in Karanis (Egypte)	125
H.R. REINDERS De opgraving van het Huis met de Tobbe in Hellenistisch Halos	135
P.A.J. ATTEMA & T.C.A. DE HAAS Survey in de steppe: de eerste veldcampagne van het Džarylgač projekt (De Krim, Oekraïne)	142
H.A. GROENENDIJK De Hassebergril (Sellingen, Gr.) opnieuw bezocht	151
Y. BOEKEMA & H. WOLDRING Het palynologisch onderzoek van de Hassebergril (Sellingen, Gr.)	156
J.A.W. NICOLAY Een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9 ^e -eeuwse elite in beeld	161
J. SCHOKKER, H. WOLDRING, P. CLEVERINGA & J. WALLINGA Datering landschapsdegradatie te Messchenveld (Dr.)	168
H. WOLDRING, Y.R. NIESINK-VAN DER VEEN & P. CLEVERINGA Vegetatiehistorie van de onverveende pingo 'De Oorsprong' (Noordlaren, Gr.)	174
A.B.M. OVERMEER, A.F.L. VAN HOLK & H.R. REINDERS Een Scandinavische vrachtvaarder uit de Late Middeleeuwen?	184
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Kalverliefde in Kroddeburen (Gr.)?	194
C. TULP Een archeologische begeleiding bij de Nicolaïkerk te Appingedam (Gr.)	200
C. TULP De grachten rond borg Ringenum te Delfzijl (Gr.)	205

Y.I. AALDERS & L. HACQUEBORD	
Europese walvisvaarders en Russische jagers in Green Harbour, Spitsbergen	209
M. DALEMAN	
Graven op de Jodenkamp (Groningen)	215
J.J. DELVIGNE	
Van Giffen, Steenhuis en het toezicht bij de afgraving van de wierde van Dorkwerd (Gr.) in 1908	221

Voorwoord

Paleo-aktueel was altijd al een periodiek waarin een wijd scala van archeologische onderwerpen aan de orde kon worden gesteld. De bijdragen bestrijken een lange periode met geografisch ver uiteenliggende gebieden. Bovendien is Paleo-aktueel met ingang van dit nummer *full colour* geworden.

Een tiental artikelen is gewijd aan de steentijden. Deels is dit het gevolg van een sinds enkele jaren lopend succesvol survey-project in noordelijk Nederland, gericht op het Midden-Paleolithicum. De eerste bijdrage betreft een recent ontdekt kampement van de Neanderthalers in Drenthe waarover we nog wel meer zullen horen. Ook worden weer enkele bladspitsen beschreven, opvallende werktuigen van de laatste Neanderthalers. Verder geven in dit nummer jongpaleolithische jongeren middels handafdrukken *acte de présence*. Twee studies behandelen mesolithische voorwerpen: trapeziumvormige microlieten en curieuze rolsteenhamers. Meerdere vindplaatsen bij Swifterbant leverden vuurstenen artefacten met afgeronde uiteinden. Over de uiteenlopende interpretaties daarvan vindt u drie artikelen; in Paleo-aktueel 20 kunt u het vervolg van dit debat verwachten. Tenslotte wordt een bijlafslog van rode Helgoland-vuursteen uit het Neolithicum besproken.

Bijna net zoveel artikelen behandelen onderzoek in Nederland betreffende latere tijden. Zo wordt een deels opgegraven urnenveld in Rossum beschreven. Een reconstructie van het dynamische rivierlandschap van Vecht en Angstel verheldert de ijzertijdbewoning in dat gebied. In het voormalige kweldergebied bij Groningen hebben mensen in de ijzertijd mogelijk *fire stick farming* bedreven: het jaarlijks afbranden van de vegetatie om de gebruiksmogelijkheden van het land te verbeteren. Een middeleeuwse gouden hanger uit de omgeving van Warfhuizen wijst op het bestaan van elites. Een laatmiddeleeuws schip waarvan het wrak in de Noordoostpolder tevoorschijn kwam was vermoedelijk uit het Oostzeegebied afkomstig. De eerder in dit tijdschrift besproken skeletten van twee mensen en een koe te Kroddeburen worden opnieuw onder de loep genomen. Verder komen onderzoekingen van de Nicolaïkerk te Appingedam en de borg Ringenum te Delfzijl aan de orde, evenals de resultaten van een opgraving van een oude Israëlitische begraafplaats in de stad Groningen, de Jodenkamp. Tenslotte wordt een oude geschiedenis rond Van Giffen opgerakeld.

Ook buiten Nederland waren Groningse archeologen actief. Zo werd er wederom onderzoek verricht naar walvisvaarders op Spitsbergen. Van de stad Halos in Griekenland werd het zevende huis, van in totaal circa 1400, opgegraven. Een survey-project op de noordwestelijke Krim in de Oekraïne richt zich vooral op de Griekse kolonisatie in dat gebied.

De paleobotanici van het GIA waren bij meerdere projecten betrokken. Zo blijkt dat dennen hier nog lang voorkwamen na het einde van de laatste ijstijd. Een geulopvulling van de Hasseberggril, een fossiele beek in het voormalige Boertangerveen, werd pollenanalytisch onderzocht, evenals een onverveende pingo-ruïne bij Noordlaren. Ook het Messchenveld was weer onderwerp van onderzoek. Tenslotte wordt bericht over onderzoek in Karanis, Egypte, waarmee ook dit nummer weer een breed nationaal en internationaal overzicht aan onderzoek biedt.

De redactie

Bladspitsen en andere middenpaleolithische vondsten rond het glaciële bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)

D. Stapert¹, J. Been², J. Beuker³, L. Johansen⁴, M. Niekus¹ & P. Wiersma⁵

Het glaciële bekken van Steenwijk

Tijdens het laatste deel van het Saalien, tussen circa 170.000 en 130.000 jaar geleden, werd het noorden van Nederland bedekt door een dik pakket landijs. De maximale uitbreiding reikte ongeveer tot de lijn Haarlem-Nijmegen. Er zijn perioden geweest waarin het front van de landijskap min of meer stationair bleef. Langs het gelobde ijsfront werden dan glaciële bekkens uitgeslepen, omkranst door stuwwallen. Het glaciële bekken van Steenwijk is onderdeel van een samenhangende reeks van minstens vijf zulke bekkens: van Texel via Wieringen, Gaasterland en Steenwijk tot Slagharen in Overijssel. Het landijs stroomde in deze periode van noordoost naar zuidwest. De toen gevormde stuwwallen werden nadien door het landijs ‘overreden’.

Bij Steenwijk maken de Woldberg en de Eese in het westen, de Steenwijkerkamp in het zuiden, en de Havelterberg en Bisschopsberg in het oosten deel uit van de stuwwalboog om het glaciële bekken; de Woldberg is het hoogst met een top boven 20 m +NAP. Door het bekken stroomt de Steenwijker Aa naar het zuidwesten, uitmondend in het diepe ‘oerstroombdal’ van de Vecht, dat het smeltwater uit het bekken afvoerde naar het westen. In de bekkenopvulling bij Steenwijk bevinden zich lokaal veenlagen uit het Eemien op een diepte van circa 7,5 m, en uit het Vroeg-Glaciaal van het Weichselien op circa 5 m diepte (Ter Wee, 1966). In het bekken hebben dus tijdens verschillende perioden meren bestaan.

Voor Neanderthalers moet deze omgeving

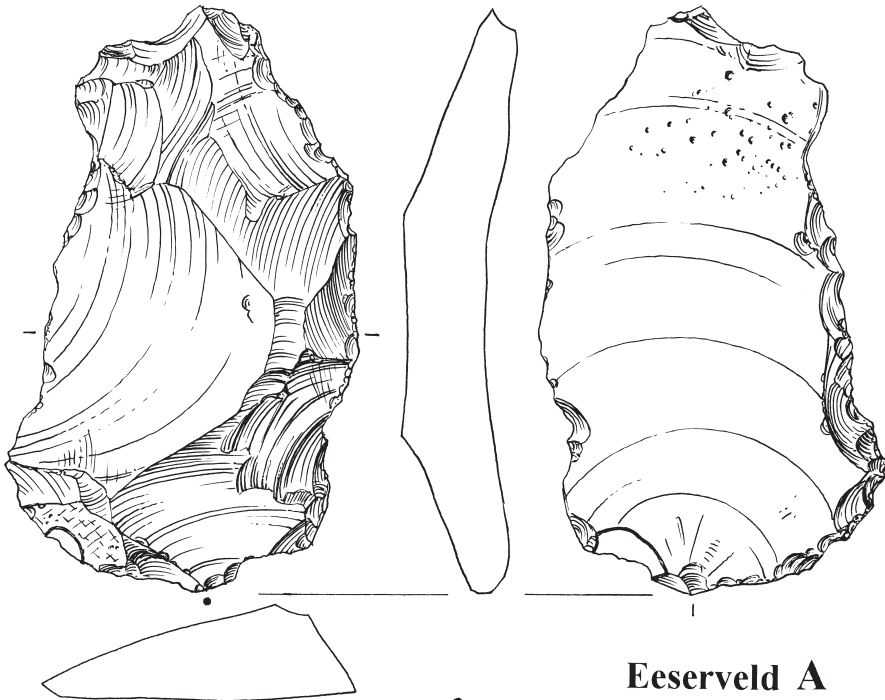
goede nederzettingslocaties en jachtgronden hebben geboden. Het is daarom niet verwonderlijk dat hier zes vindplaatsen uit het Midden-Paleolithicum zijn gevonden. Bijzonder is wel dat twee, misschien zelfs drie daarvan bladspitsen of pogingen daartoe hebben opgeleverd.

De Levallois-afslag van het Eeserveld (A) (Ov.)

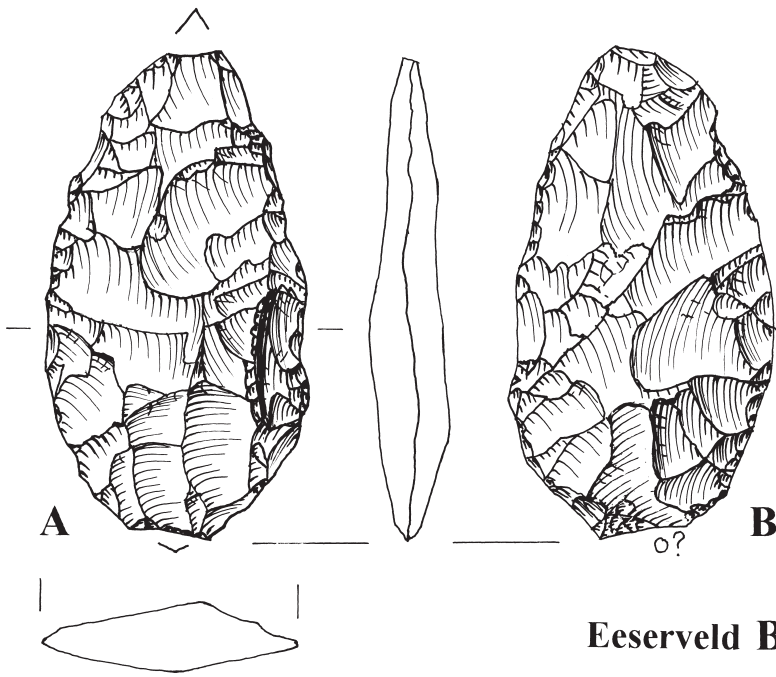
Dit artefact werd eerder beschreven door de eerste auteur (*Paleo-Aktueel* 13, 2002), zodat we hier kort kunnen zijn. Het gaat om een langwerpige Levallois-afslag met een maximale lengte van 8,9 cm (fig. 1 boven). De vindplaats bevindt zich op de Eese, op een hoogte van 9-10 m +NAP. De locatie moet een ruim uitzicht hebben geboden over vooral het dal van de Linde in het noorden. Omdat verder zoeken op de akker geen andere middenpaleolieten opleverde lijkt het te gaan om een geïsoleerd artefact. Mogelijk werd het stuk achtergelaten op een *kill-site* (zoals ook vaak wordt aangenomen voor geïsoleerde vuistbijlen).

De bladspits van het Eeserveld (B) (Ov.)

Deze prachtige Mauern-bladspits (fig. 1 onder) wordt bewaard in het IJstijdenmuseum te Buitenpost.⁶ Het werktuig werd in 2001 gevonden op een afgeplagd heideveld langs een oud dal op de oostflank van de Eese. De vindplaats (hoogte 6-7 m +NAP) bevindt zich slechts 900 m ten zuiden van die van de Levallois-afslag. Omdat er zich een hoger terreingedeelte tus-

Eeserveld A

Eeserveld B

Fig. 1. De Levallois-afslag van het Eeserveld A (boven) (tek. H.R. Roelink, GIA) en de bladspits van het Eeserveld B (onder) (tek. L. Johansen, Haren).

sen beide vindplaatsen bevindt is het onwaarschijnlijk dat ze oorspronkelijk deel uitmaakten van dezelfde site.

De maximale lengte van de bladspits is 6,5 cm, de maximale breedte 3,5 cm, en de maximale dikte 0,9 cm. Van de top mist een stukje, en van de basis waarschijnlijk ook. De breuken zijn oud, en zouden door gebruik (top) of door krypturbatie (basis) kunnen zijn ontstaan. De oorspronkelijke lengte van het werktuig zal ongeveer 7 cm zijn geweest. Niet erg groot, maar een dergelijke lengte is niet ongewoon; de kleinste bifaciale bladspits van Mauern meet slechts 4,7 cm (Bohmers, 1951: *Tafel* 26, nr. 3). Het gewicht bedraagt 20,7 gram. De basis is afgerond, maar niet uit te sluiten is dat de vorm oorspronkelijk enigszins puntig is geweest (zoals bij de meeste Mauern-bladspitsen).

De bladspits is mogelijk vervaardigd van een afslag. Bij de basis van zijde B komt een vlakje voor dat misschien een deel van het ventrale vlak is. Het ziet er echter enigszins atypisch uit en het zou ook een restant van een oud vorstspijlvlak kunnen zijn. Het werktuig is gemaakt van lichtgrijze fijnkorrelige vuursteen van uitstekende kwaliteit. Het gaat om noordelijke vuursteen met fragmenten van bryozoën.

Het stuk is kundig bewerkt door vlakke afslagen die door directe zachte percussie (bijvoorbeeld met een geweihamer) werden verwijderd. De dwarsdoorsnede is regelmatig bi-convex, en de bladspits is relatief dun. Op vlak A komen langs de rechterzijde meerdere negatieven voor die eindigen in ondiepe *steps*, maar deze deden niets af aan de bruikbaarheid van het werktuig.

Een opvallend kenmerk van deze bladspits vormen meerdere negatieven vanaf de basis in de lengterichting, op vlak A. Deze hebben het werktuig ter plaatse verdund, waarschijnlijk voor schachting. Deze techniek, bekend als '*fluting*', werd toegepast door Noord-Amerikaanse Paleo-Indianen (Folsomspitsen, Clovisspitsen). Bij Europese bladspitsen komt *fluting* zelden voor. Onder de 44 bifaciale

bladspitsen van Mauern vertoont maar één mogelijk *fluting* (Bohmers, 1951: *Tafel* 28, nr. 4); van de vindplaats Ranis zijn geen overtuigende voorbeelden bekend. Wel vertonen enkele van de unifaciale bladspitsen van Beedings *fluting* (Jacobi, 2007: 247).

De bladspits vertoont een flinke windlak met (weinig) kleine putjes, die op vlak B intenser is ontwikkeld dan op vlak A. Drukkegeltjes en frictieglans werden met een stereomicroscop gezien. Er zijn relatief weinig krassen. Randen en ribben zijn licht afgerond (niet fluviaat). Langs de randen komen op meerdere plaatsen steile en onregelmatige krypturbatie-retouches voor, waardoor ook enkele 'tandjes' ontstonden.

Het halffabrikaat van een bladspits van de Woldberg (Ov.)

Dit werktuig (fig. 2) werd gevonden door J. Been. De vindplaats ligt bijna onderaan de noordelijke helling van de Woldberg, op een hoogte van ongeveer 4 m + NAP; de plek zal een goed uitzicht hebben geboden. De maximale lengte van het werktuig is 6,3 cm, de maximale breedte 3,4 cm, en de maximale dikte 1,6 cm. Er zijn enkele recente beschadigingen, waaraan te zien is dat het om fijnkorrelige, grijze, halfdoorzichtige vuursteen van noordelijke herkomst gaat.

Het stuk is een 'kern-werktuig', d.w.z. niet gemaakt van een afslag. Beide vlakken vertonen uitgebreide bewerking, maar die van vlak B lijkt niet afgemaakt: de bovenste helft bestaat uit (afgesleten) cortex. Het gaat dus waarschijnlijk om een halffabrikaat. De onderste helft van zijde B is zorgvuldig bewerkt door zeer vlakke afslagen die door zachte percussie werden verwijderd. Omdat vlak B grotendeels zeer vlak is, vertoont het stuk een driehoekige dwarsdoorsnede.

Het is mogelijk om het werktuig te zien als een schaaft, waarbij dan op vlak A over de gehele lengte van de linkerzijde schaaftretouche aanwezig is. Vanwege de bewerking van vlak B zou het dan gaan om een bifaciale schaaft, met name om een *blattförmiger Schaaft*.

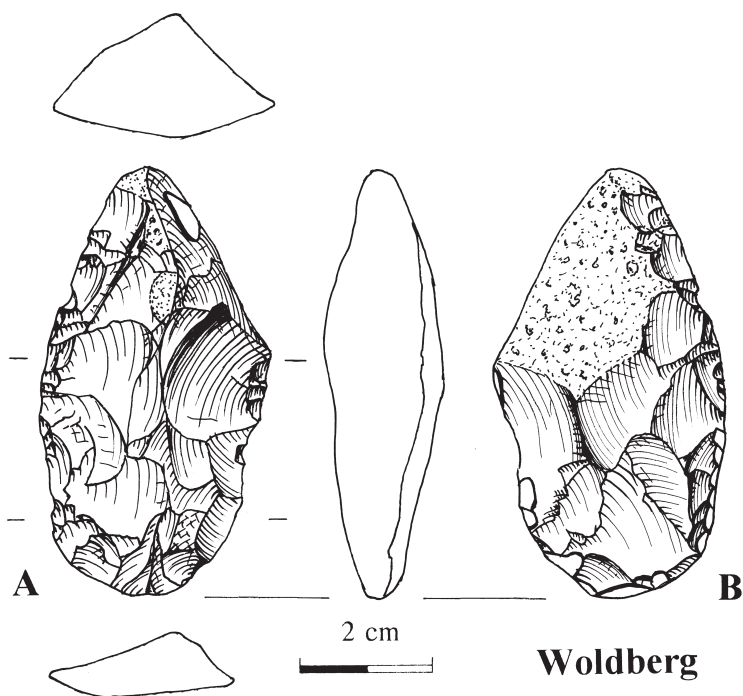

Fig. 2. Vermoedelijk halffabrikaat van een bladspits van de Woldberg (tek. L. Johansen, Haren).

ber (Bosinski, 1967). De hoek van de mogelijke schaaftretouche is 45-60°. Bladvormige schaven zijn te beschouwen als een overgangsvorm naar bladspitsen, en het is niet altijd mogelijk om tot een definitieve classificatie te komen – vooral niet in gevallen waarbij het om een halffabrikaat gaat.

In het onderhavige geval zijn er aanwijzingen dat het om een mislukt halffabrikaat van een Mauern-bladspits gaat. In het bovenste deel van vlak A komt een uitstekend deel voor. Zowel van links als van rechts heeft men geprobeerd dit te verwijderen, maar dat leidde in beide gevallen tot lichte (links) of diepe (rechts) *hinges* of *steps*. Nadat deze pogingen mislukten was het verder onmogelijk geworden om het uitstekende deel nog kwijt te raken. De herhaalde pogingen om het stuk te verdunnen wijzen op de bedoeling om een bladspits te maken; voor een functionele

schaaf zou verdunnen niet nodig zijn. Ook de extreem vlakke negatieven op vlak B wijzen in deze richting. Uiteraard is het mogelijk dat men het werktuig na de mislukte bewerking als schaaft heeft aangewend.

Beide vlakken vertonen een vlekkerige witte patina en een matig ontwikkelde windlak met relatief weinig putjes. Een geringe afronding (niet fluviatiel) van ribben en randen is zichtbaar. Langs de zijden komen kryoturbatie-retouches voor. Met een stereomicroscop zijn krassen (soms in bundels), drukkegeltjes en frictieglans te zien.

De kling van Basse (Ov.)

In de omgeving van Basse zijn twee middenpaleolithische klinggen gevonden door P. Wiersma in 2003 (Basse 1) en 2008 (Basse 2).⁷ De afstand tussen beide vindplaatsen bedraagt ongeveer 150 m, en het is waarschijn-

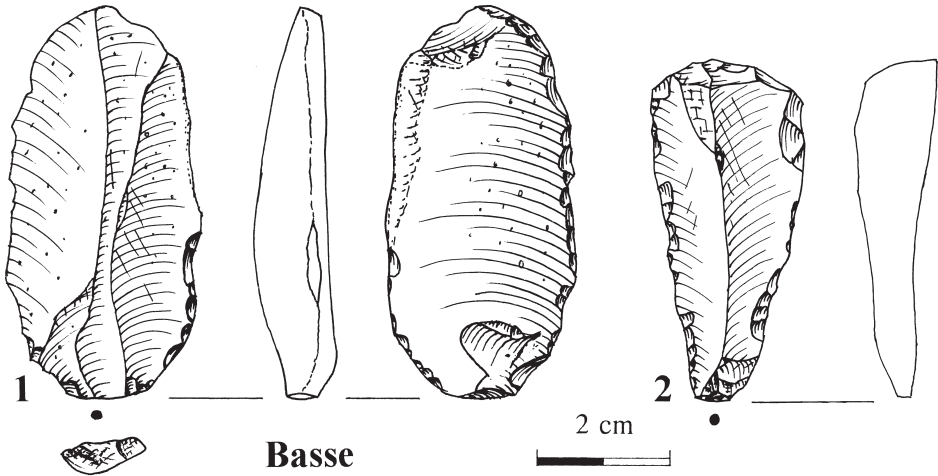

Fig. 3. De twee klingen van Basse (tek. L. Johansen, Haren).

lijk dat ze van één oorspronkelijke site stammen ook al passen ze niet aan elkaar. De vindplaats, een akker, bevindt zich aan de zuidrand van de westelijke arm van de stuwwalboog om het glaciële bekken, op een hoogte van circa 2 m + NAP. De site, gelegen op de noordelijke dalhelling van het riviertje de Reune, bevindt zich in de overgangzone naar het Vechtdal.

De eerste kling (fig. 3, nr. 1), gepubliceerd door Postma *et al.* (2004), heeft een maximale lengte van 5,8 cm, een maximale breedte van 2,9 cm en een maximale dikte van 1,0 cm. Distaal lijkt oudtijds een stukje van de kling afgebroken. De kling is geslagen van fijnkorrelige vuursteen, waarschijnlijk van noordelijke herkomst. Het is een regelmatige kling, met drie grote dorsale negatieven die dezelfde slagrichting als de kling hebben. Het slagvlakrestje (1,0 x 0,5 cm) is vlak en bestaat waarschijnlijk uit een oud vorstspijtvlak. Er is een flinke slagbult en een slaglitteken; de slaghoek bedraagt 105-110°. De kling zal door harde percussie zijn verkregen. Het is niet meer te zien of de kling van een Levallois-kern komt, maar aannemelijk is dat wel. De dorsale negatieven hebben eventuele spo-

ren van preparatieafslagen verwijderd. Misschien is de kling geslagen van een kern van het 'jongpaleolithische' type, maar in dat geval zouden we eerder zachte percussie verwachten.

Op beide vlakken komt een flinke windlak voor, met veel putjes. Er zijn veel krypturbatie-retouches langs de randen. Beide vlakken vertonen een lichte geelbruine patina, terwijl op het ventrale vlak waarschijnlijk ook een vlekkerige witte patina aanwezig is. Ribben en randen zijn licht afgerond (niet fluviatiel). Met een microscoop zijn krasjes en drukkegeltjes te zien.

De tweede kling van Basse (fig. 3, nr. 2) is kleiner: maximale lengte 5,1 cm, maximale breedte 2,4 cm, en maximale dikte 1,0 cm. De kling is geslagen van fijnkorrelige noordelijke vuursteen met bryozoën. Ook dit is een regelmatige kling, met twee dorsale negatieven die dezelfde slagrichting als de kling hebben. Ventraal is een slagbult met litteken aanwezig. Mogelijk werd de kling verkregen door harde percussie, maar zeker is dit niet. Het slagvlakrestje is heel klein (0,5 x 0,1 cm) en vlak. De slaghoek bedraagt 105-110°.

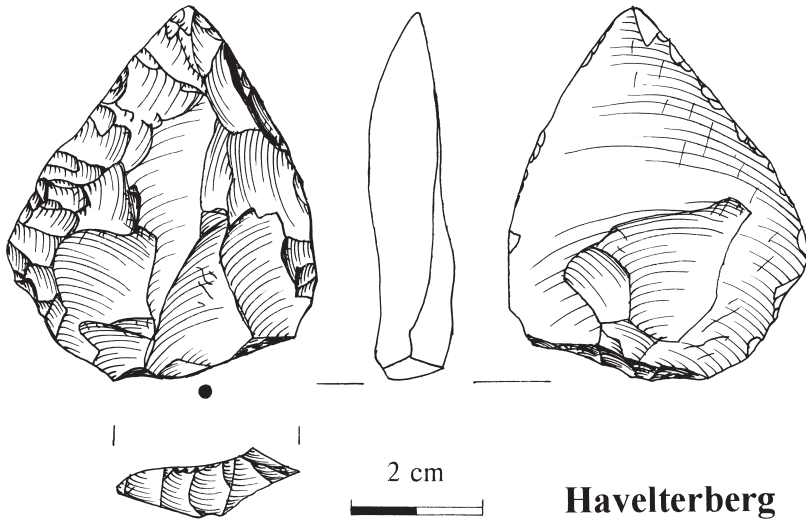

Fig. 4. De 'spitsschaaf' van de Havelterberg (tek. L. Johansen, Haren).

Distaal lijkt de kling geretoucheerd te zijn tot krabber. De retouchehoek is echter nogal steil, rond 80° . We kunnen niet geheel uitsluiten dat de retouche het gevolg is van krypturbatie waaraan de kling duidelijk is onderworpen: langs de zijden komen vele krypturbatieretouches voor. Krabbers komen echter voor in het late Midden-Paleolithicum, en ook binnen de Bladspits Groep, bijvoorbeeld te Beedings (Jacobi, 2007). Met een stereomicroscop zijn veel krassen en drukkegeltjes te zien. Er is mogelijk witte patina aanwezig. Beide vlakken hebben windlak, met putjes. Randen en ribben zijn in geringe mate afgerond (niet-fluviatiel). Kleine secundaire interne vorstscheurtjes zijn zichtbaar.

Op dezelfde akker zijn in maart 2008 twee kleine afslagachtigen (2,5 en 4 cm) opgehaald, die we voorlopig buiten beschouwing laten. Bij kleine afslagen is het vaak moeilijk om zeker te zijn van het artificiële karakter. Ze wijzen echter op de mogelijkheid dat hier nog meer te vinden is, en verdere zoektochten met de Werkgroep Archeologie Steenwijk (WAS) zijn gepland.

De 'spitsschaaf' van de Havelterberg (Dr.)

Dit fraaie werktuig (fig. 4) werd eerder gepubliceerd door Stapert (1976). De vindplaats bevindt zich bijna aan de voet van de zuidhelling van de Havelterberg in een gebied met stuifzand en heide; de hoogte is ongeveer 8 m + NAP. Ter plaatse komt keizand op geringe diepte voor, afgedekt met dekzand van wisselende dikte.

Het werktuig is gemaakt van een harde percussie afslag (Levallois?); een flinke slagbult en een groot litteken zijn aanwezig. Enkele maten: maximale lengte 5,7 cm, maximale breedte 4,6 cm, maximale dikte 1,1 cm. De slaghoek bedraagt ongeveer 95° . De gefacetteerde slagvlakrest meet 2,7 x 0,8 cm. Zowel links als rechts zijn de zijden geretoucheerd zoals bij een schaaaf. Het werktuig kan worden beschreven als een Moustérien-spits óf een dubbele schaaaf van het type *racloir convergent*. De twee geretoucheerde zijden komen samen onder een hoek van ongeveer 70° , nogal groot voor een spits. Aan de andere kant pleit het vrij dunne topgedeelte wel voor een gebruik als spits. Men spreekt in zulke gevallen ook wel van 'spitsschaven'.

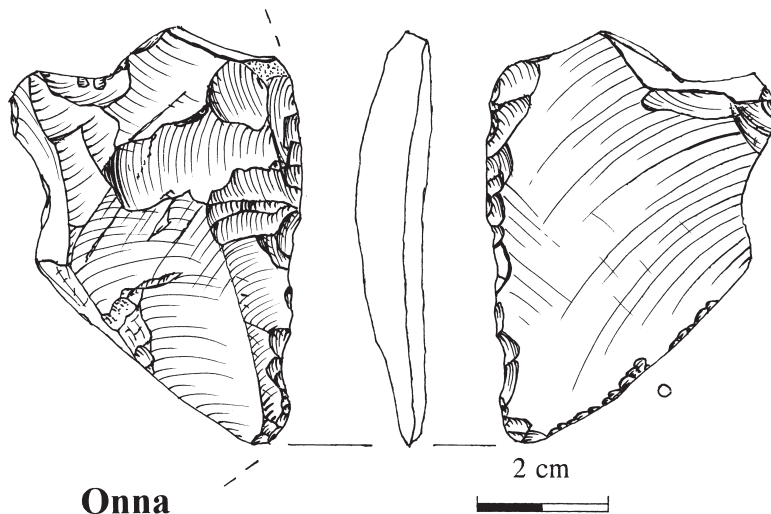

Fig. 5. Een gebroken halffabrikaat van een bifaciaal werktuig (bladspits?), afkomstig van Onna (tek. L. Johansen, Haren).

Bordes (1961: 37) geeft het volgende advies wanneer men niet kan beslissen of het om een spits dan wel een schaaf gaat: "... in dat geval moet men zich afvragen of men het stuk werkelijk aan het einde van een stok zou willen bevestigen om ermee op een beer te gaan jagen. Indien men deze vraag met ja beantwoordt gaat het zonder twijfel om een spits!" Onze meningen over deze kwestie lopen uiteen...

Het halffabrikaat van een bifaciaal werktuig van Onna

Dit bifaciaal bewerkte stuk (fig. 5) werd in 2002 of 2003 gevonden door J. Been. De vindplaats ligt bij het gehucht Onna, aan de voet van de zuidhelling van de Steenwijkerkamp op een hoogte van 1-2 m + NAP. In feite ligt de vindplaats langs de oever van het Vechtdal.

Het betreft een mediaal fragment van een flinke afslag: maximale lengte (in de slagrichting) 4,8 cm, maximale breedte 6,5 cm, maximale dikte 1,0 cm. Het werktuig bestaat uit grijze, fijnkorrelige, glazige vuursteen van

noordelijke herkomst, met bryozoën. Distaal zijn er twee recente breuken; de proximale breuk is oud.

Dorsaal zijn, naast een fragmentje van een zee-egelfossiel, slechts negatieven te zien. Deze komen uit allerlei richtingen en zijn zeer vlak, zoals bij een bladspits. Ventraal zijn langs één rand kleine retouches aangebracht die mogelijk moesten dienen als slagvlakjes voor de bewerking van het dorsale vlak; ook zijn (boven, rechts) nog delen te zien van twee vlakke negatieven. Zou het kunnen gaan om een gebroken halffabrikaat van een bladspits op afslag? De dorsale retouches zijn niet van het soort dat je bij schaven ziet, en het stuk is te dun om er een vuistbijl van te maken.

Met een stereomicroscop zijn veel krassen zichtbaar; ook werden drukkegeltjes waargenomen. Plekjes met frictieglans zijn aanwezig op hogere delen van het oppervlak en lijken te zijn ontstaan door kryoturbatie. Op beide vlakken komt een flinke glans voor. Deze lijkt op een licht ontwikkelde windlak, maar er zijn slechts weinig kleine putjes aanwezig. Ribben

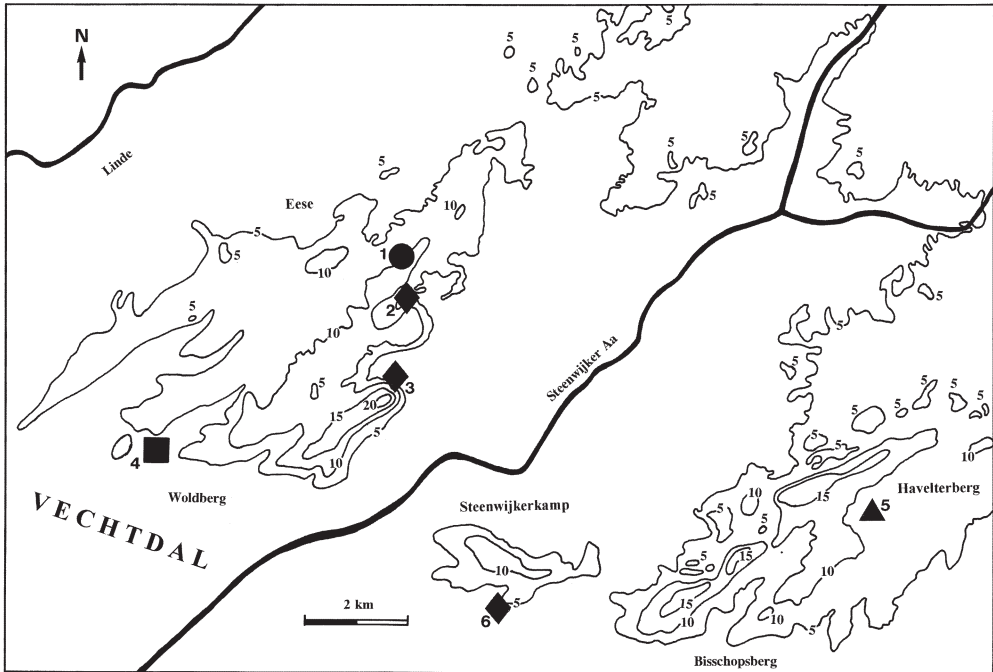

Fig. 6. Hoogtelijnenkaartje van het glaciaal bekken van Steenwijk, met hoogtelijnen om de 5 m (Naar: de topografische atlas 1:50.000, 1987). Vindplaatsen: 1. Eeserveld A (Levallois-afslag); 2. Eeserveld B (bladspits); 3. Woldberg (halffabrikaat bladspits); 4. Basse (twee klingen); 5. Havelterberg ('spitsschaaf'); 6. Onna (halffabrikaat bladspits?) (tek. L. Johansen, Haren en D. Stapert, GIA).

en randen vertonen een geringe afronding; in dit geval kan een fluviale genese niet worden uitgesloten.

Discussie

Het is opvallend dat binnen een relatief klein gebied een bladspits (Eeserveld) en één of twee pogingen daartoe (Woldberg, Onna) zijn gevonden. Samen met een andere bladspits, vermoedelijk uit Midden-Nederland (zie de bijdrage van Stapert & Johansen in deze bundel), brengt dat het totaal op minstens zes complete Mauern-bladspitsen uit Nederland; vier daarvan, en een fragment van een Jerzmanowice-bladspits, werden eerder al in Paleo-aktueel beschreven (Stapert *et al.*, 2007).

Daarnaast is opvallend dat we een aantal vermoedelijke halffabrikaten van Mauern-

bladspitsen in noordelijk Nederland kennen: minstens vier (Balloo, Zeijen, Zuidlaren, Woldberg) en mogelijk zelfs zeven (als we ook de werktuigen van Meppel ((Beuker *et al.*, 2007)) en Onna, en een nog ongepubliceerd stuk van Emmerschans als zodanig interpreteren). Op zich is het voorkomen van relatief veel halffabrikaten van bladspitsen niet verwonderlijk. Van alle werktuigtypen die Neanderthalers creëerden waren dunne bladspitsen het moeilijkst te maken; de kans dat er bij de productie iets mis gaat is vrij groot.

Een ander aspect van de hier besproken vondsten is hun locatie rondom een glaciaal bekken (fig. 6). Dergelijke gebieden, met hun grote variatie aan landschapselementen (hogere ruggen rond lagere delen met meren) waren zeer aantrekkelijk voor Neanderthalers. Jachtwild, vegetatie (brandstof), drink-

water en grondstoffen voor werktuigen zullen hier voorhanden zijn geweest. Bovendien boden de ruggen rond het bekken een goed uitzicht over het landschap: een belangrijke factor voor jagers op groot wild. Ook elders in Nederland kennen we middenpaleolithische vondsten uit dergelijke situaties. Rond het glaciële bekken van Gaasterland zijn meerdere artefacten opgeraapt, waaronder twee vuistbijlen (Elahuizen, Hemelum). Van de midden-Nederlandse stuwwallen kennen we bladspitsen van de Leuserheide en de Aardjesberg (Stapert *et al.*, 2007).

In Nederland komen naar verhouding veel meer bifaciale dan unifaciale bladspitsen voor; in Engeland is dat omgekeerd (Jacobi, 2007). We kennen tot nu maar één zeker (fragment van een) unifaciale bladspits uit Nederland (Aardjesberg). In een eerder artikel werd de theorie gelanceerd dat de laatste Neanderthalers, van de Bladspits Groep, van Midden-Europa naar wat nu Engeland is trokken, mogelijk als een reactie op de expansiedrift van de Crô-Magnons, en dat tijdens deze periode unifaciale bladspitsen in zwang kwamen (Stapert, 2007).

Bladspitsen lijken, net als vuistbijlen, relatief vaak geïsoleerd voor te komen. Hoewel het niet in alle gevallen mogelijk is om te weten of het geïsoleerde voorkomen oorspronkelijk is of slechts het gevolg van onvoldoende zoeken, lijkt het eerste voor sommige bladspitsen (Eindhoven, Leuserheide, Eeserveld B) wel op te gaan, net als voor grotere Levallois-afslagen (Eeserveld A). Het is redelijk zeker dat bladspitsen geschacht waren als speerpunt (zie de volgende bijdrage in deze bundel); mogelijk werden geïsoleerde bladspitsen tijdens de jacht verloren.

Zowel bladspitsen als regelmatige klingen zijn bekend uit latere fasen van het Midden-Paleolithicum. Gelijktijdigheid van de hier besproken (pogingen tot) bladspitsen en de klingen van Basse is natuurlijk niet te bewijzen, maar uitgesloten is het zeker niet. Klingen zijn geen ongewoon verschijnsel in

de latere fasen van de Bladspits Groep; van Ranis zijn zes klingen bekend waarvan drie ‘spitsklingen’.

In de komende jaren hopen we meer te weten te komen over deze fascinerende periode uit de oude steentijd. Meerdere van de hier besproken vindplaatsen zullen in het kader van het ‘Project Midden-Paleolithicum’ (zie de voorgaande bijdrage in deze bundel) nader worden onderzocht, in samenwerking met de Werkgroep Archeologie Steenwijk.

Summary: Leaf points and other Middle Palaeolithic finds from around the glacial basin of Steenwijk (provinces of Drenthe and Overijssel)

A number of Middle Palaeolithic finds have become known from the ice-pushed hills around the glacial basin of Steenwijk. The most interesting find is a leaf point of the Mauern type, found on the Eeserveld. One of the other finds (from Woldberg) is interpreted as a failed preform of a leaf point, and a fragment from Onna also shows bifacial working. Furthermore, there are two regular blades from a field near Basse, an isolated Levallois flake from the Eeserveld, and a point or convergent double scraper, from the Havelterberg. It is concluded that glacial basins, which contained lakes during several phases of the Eemian and the Weichselian, offered attractive settlement locations and hunting grounds for late Neanderthals.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. Ruitersweg 11, 7973 JS Darp.
3. Drents Museum, Brink 1-5, 9401 HS Assen.
4. Ossewei 6, 9751 SC Haren.
5. Vredenburg 31, 8341 RM Steenwijkerwold.
6. Dankzij bemiddeling van F. de Vries (Stiens) en praktische hulp van archeologie-student M. van der Veen (Hardegarijp) zijn we door J. Kloosterman en L. Postma van het IJstijdenmuseum te Buitenpost in de gelegen-

heid gesteld om de bladspits enkele dagen in Groningen te bestuderen en te tekenen. De bladspits werd eerder gepubliceerd door De Vries *et al.* in *Archeoforum*, 5 maart 2008 (Internet).

7. Aan de zoektochten in 2008 (22 februari en 9 maart) werd in wisselende samenstelling deelgenomen door: J. Been, Tj. de Jong, G. Jonker, L. Mulder, mw. M. Peters, P. Wiersma, K. Wijnberg en D. van der Zee van de Werkgroep Archeologie Steenwijk, (amateur-)archeologen W. Aanstoot, J. Beuker, D. Brinkhuizen, J. Kloosterman, M. Niekus, H. Paas, L. Postma, en archeologie-studenten mw. S. Griemink en mw. E. van de Lagemaat.

Literatuur

- Beuker, J.R., L. Johansen, M.J.L.Th. Niekus & D. Stapert (met een bijdrage van S. Ziermans), 2007. Een werktuig van de Neanderthalers in de goot. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 124, 105–112.
- Bohmers, A., 1951. Die Höhlen von Mauern. Teil I. Kulturgeschichte der altsteinzeitlichen Besiedlung. *Palaeohistoria* 1, 1–107.
- Bordes, F., 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*. Bordeaux, L'Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux/Imprimeries Delmas.
- Bosinski, G., 1967. *Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa*. Köln/Graz, Böhlau Verlag.
- Jacobi, R., 2007. A collection of Early Upper Palaeolithic artefacts from Beedings, near Pulborough, West Sussex, and the context of similar finds from the British Isles. *Proceedings of the Prehistoric Society* 73, 229–325.
- Postma, M., F. de Vries, L. Postma & Tj. de Jong, 2004. Een middenpaleolitische kling uit Basse (Ov.). *Archeoforum*, 28 juli 2004 (www.archeoforum.nl).
- Stapert, D., 1976. Middle Palaeolithic finds from the northern Netherlands. *Palaeohistoria* 18, 43–72.
- Stapert, D., 2007. Bladspitsen en de 'Grote Trek naar het Westen' van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa. *Paleo-Aktueel* 18, 10–20.
- Stapert, D., J. Beuker, L. Johansen & M.J.L.Th. Niekus, 2007. Bladspitsen en poggings daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland. *Paleo-Aktueel* 18, 21–31.
- Wee, M.W. ter, 1966. *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1: 50.000. Blad Steenwijk Oost (160)*. Haarlem, Geologische Stichting, Afd. Geologische Dienst.